

NAZİRƏ SƏGƏROVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naziraasker@yahoo.com

MƏİŞƏT NAĞILLARININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə məişət nağılların səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bir sıra nağıllar müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuş, məişət nağıllarının bəzi səciyyəvi cəhətləri üzə çıxarılmışdır. Eyni zamanda bu nağıllarda hökmdar, vəzir, molla, tacir və başqaları ilə zəhmətkeş xalq nümayəndələrinin qarşılaşmasından yaranan ictimai haqsızlıq, ədalətsizlikdən bəhs olunur. Xalqın mənəvi ehtiyacları ilə bağlı olan bu nağıllarda ailə, məişət məsələləri əsas yer tutması göstərilir. Məqalədə məişət nağıllarının baş qəhrəmanlarının ağıl, zəka, ədalət, vicdan hesabına istəklərinə nail olması, mənəvi keyfiyyətləri ilə qələbə qazanmasına aydınlıq gətirilmişdir. Məişət nağıllarının hərtərəfli şəkildə araşdırılması yeni tədqiqat perspektivləri müəyyənləşdirmişdir.

Açar sözlər: *Məişət nağılları, poetika, motiv, süjet, keçəl obrazı.*

Öz məzmun və mövzusunə görə məişət nağılları müxtəlifdir. Tapmacanın, çətin sualın, müdrik cavabın işlənməsi səciyyəvi olan bu nağıllar, qəddar və ağılsız hökmdarın, axmağın, tənbəlin, fərsizin ələ salınması kimi süjetləri özündə birləşdirir.

Məişət nağıllarının mövzusu kimi mənşəyi də müxtəlifdir. Fərsiz övladlar barədə, quldur və oğrulardan bəhs edən süjetlərin mənşəyi məişətlə bağlıdır. Məişət nağıllarının öz süjet dairəsi, obrazları, spesifik bədii təsir üsulları vardır. Sehrli nağıllardan fərqli olaraq onların qəhrəmanları həqiqi dünyada yaşayır, öz zirəkliyi, ağılı ilə istəyinə çatır. Onların hərəkətləri bəzən yaşadıkları cəmiyyətin əxlaq normalarına qarşı çevrilir. Bu nağıllar xalqın həyat tərzini, yaşayışını, güzəranını, adət-ənənəsini, mübarizəsini, arzu, istək və ümidlərini yığcam bədii boyalarla əks etdirir. Burada hökmdar, vəzir, molla, tacir və başqaları ilə xalq nümayəndələrinin qarşılaşmasından, ictimai haqsızlıq, ədalətsizlik, yoxsulluq, ehtiyac və digər məsələlərdən danışılır. Məişət nağıllarının baş qəhrəmanları ağıl, zəka, tədbir, ədalət, insaf, vicdan, doğruluq hesabına istəklərinə nail olur, mənəvi keyfiyyətləri ilə qələbə qazanırlar. Bu qəhrəmanların şəxsində xalq öz istək və arzularını təcəssüm etdirir. Bu nağıllarda real həyat həqiqətləri, qabarıq şəkildə özünü göstərir. Sual-cavab üzərində qurulan nağıllar öz səciyyəsinə görə sehrli nağıllara yaxındır. Sehrli nağıllarda qəhrəman öz istəyinə mürəkkəb hərəkətlərdən, hadisələrdən, çoxsaylı sınaqlardan keçdikdən sonra nail olur. Eyni tipli məişət nağıllarında isə o adam qalib gəlir ki, rəqibinə həlledilməz sual-tapmacalar verir və yaxud əksinə, sual-tapmacalara düzgün cavab verir [4, s. 230]. Bu tipli nağılların bəzilərində süjetin əsasında sual-tapmaca durur. Hadisələr həmin tapmacanın sirrinin açılması ilə sona çatır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlər nümunələr əsasında daha ətraflı izah etmək olar.

“Üç şahzadə” nağılında nişanlının sınaqdan keçirilməsi motivini mühüm yer tutur. Nağılda təsvir olunur ki, üç qardaş təhsillərini başa vurub elmə yiyələndikdən sonra atalarının icazə alaraq səfərə çıxırlar. Onlar gəzə-gəzə gəlib bir vilayətə çatırlar. Bu vilayətin padşahı qardaşların ağılı və qabiliyyətlərini görüb onlardan razı qalır. Padşah öz qi-

zını böyük qardaşa verib qırx gün, qırx gecə toy çaldırır. Ortancıl qardaşla kiçik qardaş yollarına davam edirlər. İki yol ayrıcında onlar bir-birindən ayrılırlar, hərəsi bir vilayətə çatırlar. Ortancıl qardaş da səbri, ağılı hesabına padşah qızı ilə evlənir. Kiçik qardaş da hər bir pəhləvanın yəni yetirə bilmədiyini ağıllı qocanın köməyi ilə yəni yetirir, qızın sarayına daxil olur. Bundan sonra qız atasına deyir ki, bu oğlan suallarına cavab versə, onunla evlənərəm. Qızın suallarına oğlan cavab tapır. Qız oğlana getməyə razı olur. Toydan sonra atası sual-cavabın mənasını soruşduqda qız deyir:

– Mən bir almaz göndərib dedim ki, mən almaz kimi bərkəm, sən mənim arzularımı yerinə yetirə bilməzsən

Oğlan dedi:

– Mən başa düşdüm, ona görə də almazı əzib sənə göndərdim, əgər sənin arzuların hədəfədən çıxsın, o arzuları mən beləcə əzərəm.

Qız dedi:

– Sonra mən bir dənə brilyant göndərdim ki, mən brilyant kimi gözələm.

Oğlan dedi:

Mən başa düşdüyüm odur ki, ondan da qiymətli bir brilyant alıb sənə göndərdim ki, elə mən də gözələm. Ancaq yəninə iki yaqut qoydum ki, indiyə qədər bizim kimi iki gözəldən iki dənə yaqut kimi oğlan dünyaya gəlsə nə qiymətə olar [1, s. 306].

Göründüyü kimi sual-tapmacalar daha çox pəhləvanın zakasını, nə dərcədə həzircavab olduğunu yoxlamaq məqsədi daşıyır. Qız və oğlan sual və tapmacalarla yarışırırlar. Bu cür müsabiqədə nə qalib, nə də məğlub yoxdur, hər iki tərəf öz fərasətini, ağılını nümayiş etdirir, bununla da evlənmək qərarına alınır. Bu nəgildə üç şahzadə qardaşın hər biri şah qızları ilə şahzadə olmaqlarına görə evlənmirlər. Şah qızları ona görə onlarla evlənməyə razılıq verirlər ki, qardaşların hər biri sınaqdan uğurla çıxırlar, onlara verilmiş tapşırığın öhdəsindən gəlirlər. Deməli, qədim toy adətində görə, oğlanın kimliyi deyil, bacarığı, qabiliyyəti əsas rol oynayır [3, s. 55].

“Yola nərdəvan saraq” nəgili az-çox “Padşah və pinəçi” nəgili ilə səsləşsə də müasir olmaqla, tamamilə tapmacalar üzərində qurulub [8, s. 199]. Başqa xalqlarda olduğu kimi, dialoqlar şəklində olan və tapmacalar üzərində qurulmuş məişət nəgillərinin məğzini təzadlar təşkil edir. Bir tərəf tapmacalarla başqa tərəfi sınaqdan keçirir, o biri tərəf baş sındırır, cavab hazırlayır. Biri ağıllı olur, cavab verir, o biri tərəf cavab verə bilmir. Burada qız sevdiyiyi oğlanın ağılını, düşüncəsini tapmacalar vasitəsilə yoxlayır. Oğlan kasıb olsa da, qız onun ağılı hər şeydən üstün tutur. Ağılı varsa, var-dövlət qazanacaq, ağılı yoxsa, olanı da dağıdacaq-deyərkən onu imtahanə çəkir. Burada da oğlan qızın suallarına doğru cavab verərək onun məhəbbətini qazanır. Bir çox nəgillərdə oğlan qızın düzəltmiş olduğu tilsimləri sındırır və qızın tapmacalarına cavab verməli olur. Bu tipli nəgillərin bir qismində isə nişanlının fiziki gücünü yoxlamaq, sınaqdan keçirmək üstünlük təşkil edir. Bu cəhət “Hazarandastan bülbulü” nəgildə aydın şəkildə əks olunmuşdur. Nəgildə Bilqeyis xanım ancaq o oğlana əgər getməyə razılıq verir ki, ona qalib gəlsin. Kiçik şahzadə qızın bu şərtini yerinə yetirir və Bilqeyis xanımın razılığını alır [5, s. 117].

Bu motiv dastanlarımızda da geniş yayılıb. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Bamsı Beyrək boyunda bu cəhət özünü aydın göstərir. Beyrək nişanlısı Banuçayıqın otağı tikilməsi göy çəməyə gəlir. Tanınmasın deyə “yaşmaqlanıb” qabağa çıxan qız Bamsının nə üçün gəlməsi olduğunu öyrənib onu sınaqdan keçirir, ox atıb, gülaşır. Nəgillər dastanlarımızda bu adətəni geniş əks etdirmiş görünən folklorşünas alim M.H. Təhməşib deyir: “Lakin qədimlərdə evlənen oğlanın daha çox fiziki gücünü yoxlamaq, sınaqdan keçirmək, imtahan etmək zənrətinə əsaslanan bu müsabiqələri getdikcə öz yerini daha çox oğlanın dər-

rəkəsini, zakasını nə dərcədə həzircavab olduğunu yoxlama sınaqlarına tərk etməyə başlayır [9, s. 82].

“İki qardaş” nəgildə əsl mətləb “ağıllı-dəli” qoşalığında ortaya çıxır:

“Biri varmış, biri yoxmuş, kənddə bir aıla yaşayırmış. Bunların iki oğlu varmış. Valideynləri öləndən sonra bu qardaşlar tək qalırlar. Bunun böyüyünə ağıllı, kiçiyinə isə dəli qardaş deyərmişlər [6, s. 52]. Nəgildə hadisələrin inkişafı da bununla bağlıdır. Məhz qardaşların “ağıllı və dəli” işləri reallaşdıqca maraqlı məqamlar ortaya çıxır, komik vəziyyət yaranır. Ümumiyyətlə, məişət nəgillərində konflikt məişət qarçivəsində inkişaf edir. Məişət nəgillərində məişət motivləri şüjetin əsasını təşkil edir. Bu xüsusiyyət məişət nəgillərinin janrdakı tiplərinə əhatə edir. Məişət nəgilləri arasında geniş yayılan və xalq tərəfindən çox sevilən nəgillər keçəl obrazı ilə daha çox bağlı olmuşdur. “Keçəl Məmməd” nəgildə Məmməd padşaha mürcəti ilə “Sən bu ağıllı necə padşahlıq edirsən?” – deyir. Keçəlin nəgildə təsvir olunur ki, xəsis tacir keçəli axşama kimi işlədib, quru çörək qırıntıları ilə yola salır. Sütəyə əlavə kimi götürünən darğa ilə tacirin arvadının macarasının dilini edilməsi qəhrəmanların xarakterini aydınlaşdırmış olur. Bundan istifadə edən keçəl düşmənlərini axıradaq ifşa edir. Hadisələrin gedişində keçəlin ağılı və fərasəti, döyüşkənliyi, tacirin xəsisliyi, darğanın riyakarlığı üzə çıxır. Darğa keçəldən inqıtaq almaq məqsədilə ikinci dəfə rüsvət vermək istəyən tacirə deyir ki, bu sən deyən keçəllərdən deyil, dimnəz-söyləməz gətir yüz tünən ver.

“Fərasətli keçəl” nəgili belə başlayır: “Biri var idi, biri yox idi. Bir kişiynən arvad var idi. Bunların bir keçəl oğlu var idi. Kişi öldü. Anası uşağı böyütdü.

Keçəl dedi:

– Ana, bizim دادədən qalma nəyimiz var?

Anası dedi:

“Qonşumuz tacir qazları içində bir qotaq çıxarmaz var” [2, s. 104]. Belə başlanan nəgili üç mərhələyə ayırmaq olar: Yalan ortaya çıxarın şərait, keçəlin yalanla mübarizəsi, doğrunun qələbəsi. Nəgillərimizdə keçəllər müxtəlif funksiyaların daşıyıcılarıdır. Bu nəgildə isə keçəl fərasətdir. Keçəl vəzir, pis qan və quldurlarla vuruşur. Öz ağılı, fərasəti ilə onları həmişə pis vəziyyətə qoyur. Padşahın yanında hamısını hörmətdən salır. Sonra vəzir bağıra-bağıra ölürlər. Padşah özünü vəzir axtarmağa başladı. Keçəl bunu eşidib, yaxşıca geyinib, keçəlin getdi padşahın yanına: – Padşah sağ olsun, mən özünə vəzir götür.

Padşah dedi:

– Bacara bilmərsən?

Keçəl dedi:

Niyə bacara bilmərəm. Xeyli sorğu-sualdan sonra padşah baxdı ki, özü də dillidilavər. Keçəli özünə vəzir eylədi [2, s. 222].

Keçəl Azərbaycan və bəzi türk xalqlarının nəgillərində olduğu kimi əzmindən dönməyən, haqsızlığa dözməyən, ağılı, zəkası ilə nahaqqı damğalayanan, çətinliklərdən çəkinməyən qəhrəmandır. Ona girişmək onu hiylə ilə aldatmaq mümkün deyil. Dünya xalqlarının folklorunda keçələ bənzər qəhrəmanlar çoxdur. Məsələn, ruslarda ağıldan-kəmə İvan, hindilələrdə pinti yetim və s. belələrdəndir. Lakin həmin qəhrəmanlar istəklərinə başlıca olaraq sehr vasitəsilə nail olurlarsa, keçəl, göstərdiyimiz kimi istəyinə ağılı, zəkası ilə çatır [8, s. 201]. Keçəl mübarizdir. Onun mübarizəsi ictimai həyatın hər bir sahəsində özünü göstərir. Bu mübarizə zamanı sadəcə olaraq mübarizə xatirinə edilirsə, çox vaxt ictimai-iqtisadi ziddiyyətlərin bəzən nəticəsi kimi çıxır. Ümumiyyətlə, keçəllər ağıllı nəgillərdə öyüd-nəsihət, həyat təcrübəsi və s. qəbəriş şəkildə özünü göstərir.

“Şirvan qazısı” nəğilində qazı tam mənfii planda, şəh qüvvə kimi təsvir olunur. Qazı zahirən alimcənb bir adamdır, yeri-yəndə addımını ələ atır ki, ayağının altında qarışqarılan qalıb əzilməsin. Bütün günü məsciddə namaz qılıb ibadət edir. Əslində isə o, lotunun biridir, lotu-potu dəstəsi düzəldib olmanın oyunlarından, çıxır. “İmam” nəğilinin baş qəhrəmanı da bir çox cəhətdən nadürüst qazını xatırladır. Özüni camaata imam kimi tanıdib gizləndə şeytani əməllərlə məşğul olan, öz mənfəəti naminə tələ qurub ən mehrəban bir ailəni dağıdan bu qadın da tam mənfii planda təsvir olunur. Qəhrəmanın bu cür kəskin tənqidi mövqedən təqdim olunması folklor üçün heç də yad keyfiyyət deyil [7, s. 95]. “Şirvan qazısı” və “İmam” nəğillərinin baş qəhrəmanları nəinki keçələ, hətta keçəlin toqquşduğu tacir və qazılara bənzəmir. Keçəlin toqquşduğu tacir və qazılar məzəli sərgüzəştlərinin uzadan iştirakçılardır. Bu sərgüzəştlərdə qarşılaşan tərəflərin hər biri kələyə əl atır. Keçəlin kələkbazlığı rəğbət doğurduğu kimi, onun üstün gəldiyi tacir və qazıların da hərəkətləri nifrətdən daha artıq nikbin güllüşü auruur.

Məişət nəğillərinin bir qismində insanların xarakterində əlilə münasibətlərində olan mənfii adətlər, nöqsanlar ələ salınır. Bu mövzudakı nəğillərdə yumor üstünlük təşkil edir. Məsələn, “Dəliso v arvad” nəğilində yelbeyin ailənin sirrini dünyaya qar edən ağılsız qadınlar lağa qoyulur. Nəğildə təsvir olunur ki, şahın karvanından təsadüfən ayrı düşən yüklü dəvəni bir nəfər kəsir, yükünü gizlədir. Evləri gözən şah adamları hiylə yolu ilə yelbeyin arvaddan sirri öyrənirlər. Sirri öyrənib kişini dar ağacına çəkəndə həmin kişi arvadına deyir ki, mənə ölümə verdin, heç olmasa, qar-pəncərədən muğayat ol. Arvad qar-pəncərəni belinə yükləyib birbaş divanxanaya gəlir. Bunu görə şah adamları kişini azad edirlər.

“Həsən Qara” nəğilinə nəzər salaq. Şah Abbas bir qadının xəyanətinə görə bütün qadınların məhv edilməsini əmr edir. Xalq düşüncəli hökmdarı başa salır ki, qadınların hamısı xəyanətkar, satqın ola bilməz. Burada keçmiş vəzir Həsən Qaranın dili ilə qadınların mərd, bəcaqanlı və tədbirli olduğu göstərilir.

Ümumiyyətlə, məişət nəğillərində konflikt məişət çərçivəsində inkişaf edir. Həmçinin məişət nəğillərində məişət motivləri süjetin əsasını təşkil edir. Bu xüsusiyyət məişət nəğillərinin janrdaxili tiplərini əhatə edir. Deməli, nəğil janrının ümumi əlaməti məişət süjetlərində məzmun və forma xüsusiyyətlərindən, yaradıcılıq prinsiplərindən asılı olaraq özünəməxsus surətdə üzə çıxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Nəğillər. Bakı: Yazıçı, 1985, 502 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, 377 s.
3. Əliyev O. Məişət nəğillərinin xüsusiyyətləri / Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. Bakı: Səda, 2002, № 2, s. 114-118.
4. Əliyev O. Nəğillər // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I c., Bakı: Elm, 2004, s. 217-240.
5. Əliyev O. Məişət nəğillərinin obrazlar sistemi / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Elm, 2010, № 2, s. 58-64.
6. Xalq yaddaşının izləri. Bakı: Elm, 2005, 144 s.
7. Kazımoğlu M. Xalq güllüşü: terminlərdən irəli gələn bəzi çətinliklər // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XVI, Bakı: Səda, 2005, s. 94-102.
8. Paşayev Q. Kərkük folklorunun janrları. Bakı: Elm, 2003, 320 s.
9. Təhməsi M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 398 s.

Назира Аскерова

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ БЫТОВЫХ СКАЗОК

В статье были исследованы характерные особенности бытовых сказок. Некоторая часть сказок сравнительно исследовалась, были выявлены некоторые характерные особенности бытовых сказок. И вместе с тем в этих сказках рассказывается об образовании общественного бесправия и несправедливости между правителем, визирем, муллою, купцом и прочими с представителями трудового народа. В сказках, связанных с духовными потребностями народа, основное место занимают семейные, бытовые вопросы. В статье поясняется достижение героями сказок целей и победы своим умом, соображением, справедливостью, достоинством и моральными качествами. Всестороннее исследование бытовых сказок определило новые исследовательские перспективы.

Ключевые слова: бытовые сказки, поэтика, мотив, сюжет, образ льского.

Nazira Asgerova

CHARACTERISTIC FEATURES OF TALES OF MANNERS

In this article the characteristic features of welfare tales was investigated. Some tales was studied comparatively, some features of welfare tales were revealed. At the same time these tales deals with social tort and injustice occurred between working people and monarch, vizier, mullah, merchant and others. These tales related to the spiritual needs of the people are reflected the family and welfare issues. The article clarifies that the main heroes of welfare tales always win with their spiritual qualities and achieve all their wanting for their intellect, ability, justice and honesty. New investigation perspectives of study of welfare tales in detailed was determined.

Keywords: Welfare tales, poetics, motive, plot, bald boy character.

(Fillologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)